

JOHANNES COCCEJUS EN DE KERKVADERS. EEN FRAGMENT UIT HET ZEVENTIENDE-EEUWSE DEBAT TUSSEN PROTESTANTEN EN ROOMS-KATHOLIEKEN OVER HET JUISTE GEBRUIK VAN DE KERKVADERS IN THEOLOGISCHE GESCHILLEN.

W.J. van Asselt

in: J. van Oort (red.), *De kerkvaders in Reformatie en Nadere Reformatie*, Zoetermeer, Boekencentrum, 1997, 135-154.

1. Stand van het onderzoek

Wie een onderzoek instelt naar de rol en de betekenis van de kerkvaders in het omvangrijke oeuvre van Johannes Coccejus (1603-1669), wordt bij voorbaat geconfronteerd met twee lastige problemen. In de eerste plaats heeft deze belangrijke foederaaltheoloog uit de zeventiende eeuw in tegenstelling tot de meeste dogmatici van zijn tijd geen afzonderlijke verhandeling geschreven over het gezag of gebruik van de kerkvaders in de theologie. In zijn systematisch werk zoekt men tevergeefs naar een thematische behandeling van dit onderwerp. Dit betekent echter niet dat de kerkvaders voor Coccejus bij de ontwikkeling van zijn verbonds- en rijkstheologie geen enkele rol van betekenis gespeeld zouden hebben. Zo vermoedt Heiner Faulenbach dat bij Coccejus drie belangrijke traditielijnen uit de theologie van de kerkvaders samenkomen: de heilshistorische van Irenaeus, de rijkstheologische van Augustinus en de individueel-spirituele lijn van Origenes. Niettemin is Faulenbach van mening dat het onderzoek naar de receptie van de kerkvaders bij Coccejus tot een van de belangrijkste desiderata van het Coccejusonderzoek behoort.¹

Wanneer men een poging onderneemt om na te gaan waar en op welke wijze Coccejus de kerkvaders ter sprake brengt, dan stuit men op een ander probleem, dat de onderzoeker opnieuw in verlegenheid brengt. Coccejus had namelijk de gewoonte om anoniem te

¹ Zie H. Faulenbach, *Weg und Ziel der Erkenntnis Christi. Eine Untersuchung zur Theologie des Johannes Coccejus*, Neukirchen-Vluyn 1973, 5, 15.

citeren. Op verschillende plaatsen in zijn werk, waar hij met de kerkvaders in gesprek is of zich op hen beroept, zoekt men — uitzonderingen daargelaten — tevergeefs naar exacte bronvermeldingen. Een verklaring voor dit verschijnsel kan misschien gevonden worden in een opmerking van zijn zoon Johannes Henricus, die de werken van zijn vader uitgaf. In de prelatie bij deze uitgave (1673) vermeldde Coccejus jr., dat zijn vader over een fenomenaal geheugen beschikte, dat hem in staat stelde grote gedeelten van de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament uit het hoofd te citeren.² Wellicht gold dit ook voor zijn kennis van andere primaire teksten, bijvoorbeeld die van de kerkvaders.

/136/ De twee gesignaleerde problemen zijn echter niet van dien aard dat het onderzoek naar de receptie van de kerkvaders bij Coccejus is blijven liggen. Door recent onderzoek zijn enkele nieuwe mogelijkheden naar voren gekomen. In de eerste plaats is in 1982 dankzij het speurwerk van Reinhard Breymayer de auctiecatalogus van Coccejus' bibliotheek uit het jaar 1671 aan het licht gekomen.³ Deze veilingcatalogus kan ons in ieder geval een indruk geven van het patristisch gehalte van Coccejus' boekenbezit.

Vervolgens leert nader onderzoek ook dat er in Coccejus' oeuvre teksten aanwezig zijn, die ons enigszins kunnen informeren over zijn methode bij het gebruik van de kerkvaders. Het betreft hier materiaal dat helaas nog nauwelijks in het onderzoek is betrokken. Ik doel hier op de correspondentie en enkele weinig bekende gelegenheidsgeschriften van Coccejus. In 1655 publiceerde Coccejus een geschrift gericht tegen twee rooms-katholieke geestelijken, de gebroeders Walenburg, getiteld *De Potentia Sacrae Scripturae*, terwijl hij twee jaar later de jezuïet Jacob Masen (Masenius) bestreed in een geschrift, getiteld *Admonitio de principio fidei Ecclesiae Reformatae*. Tevens beschikken we over enkele brieven van Coccejus gericht aan een Duitse aristocraat, welke briefwisseling tot de publicatie van een ander geschrift van Coccejus leidde, waarin hij de belangrijkste argumenten uit de twee vorige geschriften nog eens

² Zie Johannes Henricus Coccejus, Praefatio, pag. 4 (paginering van mij), in: *Opera Omnia* I, Amsterdam 1673.

³ Reinhard Breymayer, 'Ein unbekannter Katalog der Bibliothek des Johannes Coccejus — der Schlüssel zum Buchbesitz des bedeutendsten reformierten Theologen des 17. Jahrhunderts' in: *Linguistica Biblica. Interdisziplinäre Zeitschrift für Theologie und Linguistik* 52 (1982) 7-40. Breymayer ontdekte twee verschillende exemplaren van deze catalogus, een te Bazel en een ander gecorrigeerd exemplaar te Wolfenbüttel. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen hoe ingrijpend de verschillen tussen beide catalogi zijn. In dit artikel wordt gebruik gemaakt van het Baselse exemplaar: *Catalogus instructissimae bibliothecae D. Johannis Coccei, dum viveret, S.S. Theologiae in Academia Lugduno-Batava Professoris Ordinarii... Lugduni Batavorum*, apud Felicem Lopez de Haro, MDCLXXI (voortaan *Catalogus* I).

samenvatte. Het verscheen in het jaar 1658 onder de titel *Disquisitio de Ecclesia et Babylone*.⁴ De kern van het debat in deze geschriften werd gevormd door hermeneutische kwesties, die een rol speelden bij de interpretatie van de kerkvaders in het algemeen en van Augustinus in het bijzonder.⁵

Tenslotte kunnen we nog wijzen op Coccejus' commentaar op het Hooglied, dat hij in 1666 publiceerde. Daarin gaf hij in het kader van zijn zogenaamde profetische theologie een heilshistorische typering van de patristische periode, waarbij hij de /137/ kerkvaders tot de derde periode van de geschiedenis van het rijk Gods op aarde rekende.⁶

Samen met de auctiecatalogus van Coccejus' bibliotheek bieden deze geschriften voldoende materiaal om in ieder geval een eerste indruk te geven van Coccejus' gebruik van de kerkvaders. Daarbij moet wel bedacht worden dat het bij het te onderzoeken materiaal om een polemieek gaat. Dit heeft voordelen en nadelen. Een nadeel is dat het onderzoeksveld zodoende aanzienlijk beperkt wordt. Een peiling van de invloed van de kerkvaders op het geheel van Coccejus' verbondstheologie blijft hier dan ook achterwege. Een voordeel is dat de polemische context de zaken op scherp zet en laat zien welke waarde deze vooral als exegeet bekend geworden theoloog hechtte aan een argumentatie, waarbij gebruik werd gemaakt van patristische literatuur. Daarbij moet zeker de vraag aan de orde komen in hoeverre hij bij het gebruik van de kerkvaders een procedure volgde, die ook bij andere (gereformeerde) theologen van zijn tijd bekend was. Voordat de inhoudelijke kant van deze polemieek besproken wordt, willen we eerst een korte schets geven van de historische achtergrond van het debat en de tamelijk onbekende deelnemers aan de lezer voorstellen.

⁴ Deze publicaties werden door Johannes Henricus Coccejus opgenomen in Tomus VII van de *Opera Omnia*, Amsterdam 1673 (zonder doorlopende paginering). Het eerstgenoemde geschrift wordt voortaan geciteerd als P SS, het tweede als APF en het derde als EH, met daarachter de vermelding van de desbetreffende paragraaf

⁵ Verder onderzoek leert dat Coccejus niet alleen in het kader van zijn polemieek met rooms Katholieke theologen over het gebruik van de kerkvaders reflecteerde. Deze discussie vond namelijk plaats in de periode, waarin hij ook in de sabbatsstrijd verwickeld raakte. Zodoende lag het voor de hand dat hij bij het debat over de uitleg van het sabbatsgebod gebruik maakte van zijn bestudering van de kerkvaders. Aan het slot van zijn geschrift *Indagatio naturae sabbati et quietis Novi Testamenti*, dat hij in 1658 het licht deed zien, plaatste hij daarom een lange lijst van citaten uit de kerkvaders, die zijn interpretatie van de viering van de zondag kracht moesten bijzetten.

⁶ Johannes Coccejus, *Commentarius in Canticum Canticorum* (1666), in: *Opera Omnia* II, Amsterdam 1673 (voortaan geciteerd als *Cant.*).

2. Historische context

In de winter van 1658 ontving Coccejus vanuit Hessen een in het Duits geschreven tractaatje, dat de titel *Christliche wohlgemeinte Erwegungen* droeg.⁷ In dit geschrift werd met een beroep op de kerkvaders de gedachte verdedigd, dat de rooms Katholieke kerk het ware Israël was, waar buiten geen heil geschonken werd. Naar het oordeel van de auteur had Coccejus in zijn publicaties geheel ten onrechte deze kerk met 'de grote stad Babylon' uit Openbaring 18 geïdentificeerd. Bovendien was dit bijbelboek in de ogen van de auteur een gelegenheids geschrift vol raadsels, waarop geen solide theologie gebouwd kon worden.

Enkele maanden later — in mei 1658 — reageerde Coccejus met een geschrift getiteld *Disquisitio de Ecclesia et Babylone*, en stuurde dit op naar zijn anonieme correspondent. Vervolgens reisde deze incognito naar Leiden om met Coccejus van gedachten te wisselen. Na het gesprek verzocht hij Coccejus nadrukkelijk geen ruchtbaarheid aan deze conversatie te geven. De bezoeker voelde zich blijkbaar in /138/ het protestantse Leiden niet veilig. Wel beloofde hij Coccejus nadrukkelijk om naar aanleiding van het besprokene te corresponderen. Reeds op zijn terugreis schreef de anonieme bezoeker een kort briefje, waarin hij zijn ware identiteit onthulde. Wie was deze geheimzinnige correspondent?⁸ Het bleek de Duitse aristocraat Ernst Landgraf von Hessen-Rheinfels (1623-1669) te zijn, die een calvinistische opvoeding genoten had, maar in het jaar 1652

⁷ De volledige titel luidde: *Christliche wohlgemeinte Erwegungen wass da nun im Neuen Testament eigentlich heissen könne und genennet werden möge in Israel und hingegen ausser Babel leben und sterben*. Zie voor Coccejus' typering van dit geschrift, Praef. EB, 1: 'Libellus nomen auctoris non praefert, sed eum indigitat personam divinae veritatis amantem. Argumentum libelli est, Romanam Ecclesiam non recte Babylonem appellari; sed veram Christi Ecclesiam esse; quique extra eam vivunt & moriuntur, salvari, ut schismaticos minimum, non posse. Stilus libelli est probe Germanicus, non inornatus; sermo modestus & decens hominem bene nec plebeio more educatum: considerationes ipsae arguunt magis perplexitatem quam sophisticandi libidinem'.

⁸ Coccejus heeft in brieven uitvoerig verslag gedaan van zijn contacten met de Hessische graaf. Op 25 april 1658 schreef hij vanuit Leiden naar zijn vriend Johannes Martini te Groningen over de ontvangst van het eerste geschrift, dat hem was toegezonden. Een half jaar later, op 4 november deed hij aan Martini verslag van het bezoek: 'Ik kan niet zeggen hoe moeilijk het is om te discussiëren met mensen, die de Schrift niet willen gehoorzamen en haar bovendien niet begrijpen'. In januari 1659 schreef hij echter een onderdanige brief aan Ernst, waarin hij hem bedankte voor zijn bezoek en de toezending van zijn geschrift *Cogitationes de statu ecclesiae* en de daarop gevolgde briefwisseling. Coccejus beloofde zijn eigen geschrift nog eens door te lezen om te zien of hij dingen moest corrigeren. Dat hij dit inderdaad heeft gedaan, blijkt uit het feit dat hij aan het slot van zijn verhandeling over de Kerk en Babylon nog een *Mantissa* (toegift) toevoegde, waarin hij nader inging op enkele argumenten van de graaf m.b.t. diens waardering van de patres. Zie *Epistolae* nr. 53,54,56,59, in: *Opera Omnia* VI, Amsterdam 1673,29-32.

tijdens een plechtigheid in de Dom van Keulen samen met zijn echtgenote tot de rooms-katholieke kerk was overgegaan.⁹ Het moge duidelijk zijn dat de 'bekering' van deze aristocraat veel opzien baarde en talloze pennen in beweging bracht. In hetzelfde jaar publiceerde deze 'convertiet'¹⁰ een uitvoerige verantwoording van zijn keuze voor de rooms-katholieke kerk in zijn *Conversionis ad fidem catholicam motiva* en correspondeerde hij over zijn opvattingen met a. w. Leibnitz, I.B. Bossuet en A. Amauld, allen ijverars voor een vereniging van de protestantse kerken met Rome. Ook met Philip Jakob Spener onderhield hij een briefwisseling over deze kwestie.¹¹

Uit deze correspondentie blijkt dat de bekering van de graaf geen incident was, maar gezien moet worden tegen de achtergrond van het oprukken van de contrareformatie in Westfalen. Sinds de komst van de jezuiten naar Münster in het jaar 1588, was er sprake van een snelle rekatholisering van dit gebied. Na het einde van de dertigjarige oorlog (1618-1648) en de vrede van Munster ontplooiden de jezuiten vanuit dit 'kleine Rome' vele activiteiten op missionair en educatief gebied, die geen gering succes opleverden en grote invloed uitoefenden op het /139/ sociale en politieke klimaat.¹² Dit succes was mede te danken aan het optreden van twee uit Rotterdam afkomstige geestelijken, de gebroeders Adriaan en Pieter Walenburg,¹³ die achtereenvolgens te Düsseldorf, Mainz en Keulen hoge kerkelijke functies vervulden. In een afzonderlijk tractaat verdedigden zij de

⁹ Directe aanleiding voor deze stap was een godsdienstgesprek tussen de lutherse theoloog Peter Haberkorn uit Giessen en de kapucijnse monnik Valerianus Magni (1586-1661), dat de graaf had bijgewoond. Zie voor de belangrijke rol van Valerianus Magni in de controverse tussen protestanten en rooms-katholieken in de 17e eeuw, K. Scholder, *Ursprünge und Probleme der Bibelkritik im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Entstehung der historisch-kritischen Theologie*, München 1966, 12-22.

¹⁰ Zie voor verdere biografische gegevens, A. Rass, *Die Convertiten seit der Reformation, nach ihrem Leben und aus ihren Schriften dargestellt* VI, Freiburg 1868, 465 vv.

¹¹ Zie voor deze correspondentie: C.L. Grotefend, *Briefwechsel zwischen Leibniz, Arnould und dem Landgrafen Ernst von Hessen-Rheinfels*, Hannover 1846; H. Lehmann, 'Die Briefwechsel zwischen Spener und Ernst von Hessen', in: *ZKG* 38 (1918), 95-119.

¹² Zie Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, Oxford 1995, 417-418. Israel wijst ook op de invloed, die van deze contra-reformatorische activiteiten uitging op oostelijk Nederland.

¹³ Deze broers woonden aanvankelijk te Düsseldorf aan het hof van de hertogen van Pfalz-Neuburg. In 1647 werd Adriaan benoemd tot kanunnik van de Domkerk te Keulen, in 1661 werd hij aldaar vicaris-generaal. De jongere broer Pieter werd in 1658 bisschop te Mainz, waar hij onder aartsbischop Johann Philipp von Schönborn met Leibniz correspondeerde over diens pogingen om tot een vereniging van kerken te komen. Na de dood van zijn broer werd Pieter bisschop van Keulen. In hun publicaties bonden zij de strijd aan met prominente protestantse theologen waaronder Johannes Crocius, Georg Calixtus en Johann Heinrich Heidegger. Zie W. Göbell, Art. 'Walenburg, Adrian († 1669) und Peter († 1675)', in: *RGG*³, VI, 1535.

motieven van Ernst van Hessen om tot de rooms-katholieke kerk over te gaan.¹⁴ Dat juist een calvinistisch opgevoede aristocraat deze stap gedaan had was ongetwijfeld een uitstekend propagandamiddel in hun campagne, die tot doel had te komen tot een vereniging van protestantse kerken met Rome. Het oecumenische streven van deze geestelijken was echter gebaseerd op de overtuiging dat de oorzaak van de verdeeldheid meer bij de protestanten lag dan in de eigen gelederen.¹⁵ Evenals vroegere rooms-katholieke controversialisten, zoals Melchior Cano (1509-1560), Leonhardus Lessius (1554-1623), Antonius Possevinus (1533-1611) en Martinus Becanus (1563-1624),¹⁶ beweerden de gebroeders Walenburg, dat de protestantse theologen opportunisten waren, die zich alleen als het hun uitkwam op de kerkvaders beriepen, maar hen voor het overige openlijk verwierpen. Bovendien verdedigden zij de opvatting dat de door de rooms-katholieke kerk geleerde dogmata niet in de bijbel behoefden te staan, omdat de kerk door God het leergezag was toevertrouwd. De vaak onduidelijke bijbel had de uitleg van de kerk nodig. Tegenover deze visie plaatste Coccejus de stelling dat 'de kracht van de Schrift' (*potentia Scripturae*), zo groot was, dat daaruit zonder behulp van een extern leergezag, bestaande uit concilies en kerkvaders, de protestantse leerstellingen konden worden afgeleid.¹⁷

/140/ Hoe werd Coccejus in dit debat betrokken? Uit zijn correspondentie weten we dat hij vanwege zijn afkomst uit Bremen en door familie- en vriendschapsbanden in Keulen en Münster — zijn moeder Ilse Baken was afkomstig uit Münster — veel contacten met de protestantse kerken in Westfalen onderhield.¹⁸ Hij voelde zich

¹⁴ Een exemplaar van dit tractaat was in Coccejus' bibliotheek aanwezig. Vgl. *Catalogus 1, Libri theologi[ci] in quarto*, nr. 154: Eundorum [sc. Walenburgii] motiva Ernesti Hassiae landgr. Colon. 1652.

¹⁵ Vgl. hun geschrift *De Unitate Ecclesiae & schismate*, Col. Agrip. 1656. Coccejus had een exemplaar daarvan in zijn bibliotheek. Zie *Catalogus I, Libri theologi[ci] in quarto*, 153.

¹⁶ Zie voor een bespreking van dit verwijt van genoemde auteurs de disputatie van G. Voetius, 'De Patribus seu antiquae Ecclesiae Doctoribus, Pars altera', in: *Disputationes Selectae Theologicae I*, Ultrajecti 1648, 87-90.

¹⁷ Zie PSS, cap. 23 § 15: 'Igitur non absque extrema impudentia dici potuit a fatribus Walenburgiis, *Conclusio sequens ex Scriptura non est Scriptura, non est verbum Dei, non continet verbum Dei, non est formaliter revelata*'. Zie ook PSS, cap. 24 § 2: 'Denique, quia non obligant consequentiae, & Scriptura non omnia expresse docet, necessarium esse auctoritatem ecclesiae, qualis est Papata'. Coccejus' these luidde: 'Quod per bonam consequentiam ex Scripturis deducitur, *quodammodo illis continetur. Imo ita in vi & valore verborum continetur, ut sit pars sententiae ejus. Ergo qui eam ignorat, ignorat partem sententiae verborum Dei*'. Zie PSS, cap 23 § 27.

¹⁸ Zie W.J. van Asselt. *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*, Ede 1988, 10, 170.

verantwoordelijk voor de kerkelijke situatie in het Rijnland en meende op grond daarvan de opvattingen van de gebroeders Walenburg te moeten bestrijden.

In dezelfde periode, waarin hij met de gebroeders Walenburg en graaf Ernst in debat was, speelde ook de 'affaire Masenius' aan de Leidse faculteit, waar Coccejus sinds 1650 theologie doceerde. Jacobus Masen (1606-1681), die in 1629 tot de orde der Jezuïeten was toegetreten en na zijn studie als docent poetica en rhetorica aan gymnasia te Emmerich, Koblenz, Trier en Aken werkzaam was geweest, fungeerde van 1654 tot 1657 als schoolopziener (*praefectus scholarum*) te Düsseldorf. Grote bekendheid verwierf hij met een op de rijksdag van Frankfurt in 1658 uitgesproken rede *Meditata Concordia*, waarin hij op grond van nationale en politieke overwegingen een vereniging van protestanten met Rome bepleitte.¹⁹ Drie jaren tevoren — in augustus 1655 — had hij een in het Duits geschreven tractaat *Schriftprob* aan de theologische faculteit te Leiden voorgelegd. In dit geschrift gaf hij een opsomming van de belangrijkste controversiële punten tussen rooms-katholieken en protestanten. Bij elk punt gaf hij een citaat uit de Schrift en de patres, dat het gelijk van het rooms-katholieke standpunt moest onderstrepen. Vervolgens behandelde hij de uitleg van de desbetreffende schriftplaats door de *A catholici*, waarmee hij zowel lutheranen als calvinisten bedoelde. In een begeleidende brief vroeg hij de Leidse hoogleraren te reageren op zijn weergave van het calvinistische standpunt. Op verzoek van de Leidse collegae nam Coccejus deze taak op zich en schreef — ook in het Duits — een verhandeling, die begin 1656 in een Latijnse vertaling verscheen.²⁰ Masenius reageerde aanvankelijk niet op Coccejus' replek, maar kwam na enige tijd wel met een geschrift getiteld *Augustinus Decisor Controversiarum*, waarin hij Coccejus een onjuist gebruik van Augustinus verweet.²¹ Na enige aarzeling

¹⁹ Zie N. Scheid, *Der Jesuit Jakob Masen, ein Schulmann und Schriftsteller des 17. Jahrhunderts*, Köln 1898; C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, tome 5, Bruxelles/Paris 1890, 581-696; H.W. Stork, Art. 'Masen, Jakob', in: F.W. Bautz/T. Bautz, *Biographisch Bibliographisch Kirchenlexikon*, V. Band, Herzberg 1991, 980-983.

²⁰ De Latijnse versie van Masenius' geschrift, en het eveneens in het Latijn vertaalde antwoord van Coccejus daarop, zijn te vinden in: *Opera Omnia* VII, Amsterdam 1673, o.d.t. *Jacobi Masenii, Societ. Jesu, Jactata Probatio Scripturaria una cum desiderata responsione data nomine Facultatis Theologiae, quae est Lugduni Batavorum. Ex Germanico in Latinum versa*.

²¹ De volledige titel luidde: *Augustinus Decisor Controversiarum huius temporis ex sola Scriptura, cum refutatione Joh. Cocceii per oppositam Augustini interpretationem* (s.l.). Op de eerste pagina van zijn APF schreef Coccejus over deze publicatie van Masenius: 'Equidem miratus sum vehementer illum agendi modum'. In de praefatio en op p. 267 van dit geschrift noemde Masenius Coccejus een corruptor van Augustinus en een imitator van Molinaeus.

vanwege de onaangename toon van Masenius' geschrift besloot Coccejus niettemin /141/ te reageren met het reeds vermelde geschrift, dat handelde over het geloofsprincipe van de gereformeerde kerk.²²

3. Het patristisch element in de auctiecatalogus van Coccejus' bibliotheek

Met welke kennis van de kerkvaders betrad Coccejus dit strijdperk? Het is waarschijnlijk dat Coccejus in het debat met zijn rooms-katholieke tegenstanders naast verschillende uitgaven van de werken van de kerkvaders ook gebruik maakte van leerboeken over de patristische theologie, waarin bloemlezingen van citaten uit de kerkvaders werden geboden. Een inventarisatie van de patristische handboeken, die in de auctiecatalogus van zijn bibliotheek vermeld worden, is daarom zeker van belang, wanneer wij ons een beeld trachten te vormen van Coccejus' kennis op dit gebied. Daarbij moeten we ons wel hoeden voor al te definitieve conclusies. Een veilingcatalogus uit die tijd bevatte zelden een volledige opsomming van alle boeken uit een particuliere bibliotheek. Een dergelijk document had allereerst tot doel om een zo hoog mogelijke opbrengst te realiseren.²³ Bovendien kunnen de erfgenamen bepaalde fraaie of belangrijke exemplaren uit de bibliotheek behouden hebben. In het geval van Coccejus lijkt dit niet onaannemelijk, omdat Coccejus' zoon een grote theologische belangstelling had en op dit terrein ook zelf veelvuldig publiceerde.

De auctiecatalogus van Coccejus' bibliotheek telt 43 bladzijden en bevat drie hoofdrubrieken en een appendix.²⁴ In de rubriek *libri theologici* treffen we 155 nummers

²² *APF*, 3: 'Equidem diu deliberavi, an vellem D. Praefecto respondere hac vice & non potius expectare librum Germanicum, quem mihi promittit: si forte in eo esset aliquid, quod magis faceret ad causam nostram. Tamen, nactus paucorum dierum ferias, judicavi interim admonendum de Principio fidei Reformatorum (...). Agam autem de Principio Reformatorum per breves aphorismos, ut eo clarius cerni possit, in quo caespit noster Antagonista, qui se putat ex nostris principiis ostendere posse, in controversiis, quas habemus cum Pontificiis, nobis standum esse sententia coetus Pontificii, quam ipse vocat Ecclesia'.

²³ Zie B. van Selm, *Een menighe treffelijcke Boeken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, Utrecht 1987, 97-98, 110.

²⁴ In de eerste rubriek vindt men een opsomming van de *libri theologici*, welke in vier categorieën, afhankelijk van het formaat (in folio, quarto, octavo en duodecimo), zijn ingedeeld. In totaal telt deze rubriek 999 nummers. Een tweede rubriek wordt gevormd door de *libri orientales* en telt 156 nummers, eveneens ingedeeld volgens formaat. De derde rubriek bevat *libri miscellanei* en telt met dezelfde indeling als de vorige rubrieken 660 nummers. De gehele catalogus telt 1952 nummers, 1915 in het hoofddeel en 37 in de appendix.

aan, die direct betrekking hebben op de kerkvaders. Werken van en over Augustinus zijn in de catalogus het sterkst vertegenwoordigd. De bisschop van Hippo was in Coccejus' ogen de meest excellente leraar der kerk geweest, die voortdurend het gezag van de Bijbel benadrukt en vooral het leerstuk der genade zuiver vertolkt had. De catalogus bevat in totaal 14 geschriften van en over deze kerkvader, waaronder twee verschillende uitgaven van de *Opera* met een /142/ supplementum,²⁵ een uitgave van het *Enchiridion ad Laurentium* met een commentaar van Danaeus²⁶ en een uitgave van *De Doctrina Christiana*.

Daarna volgen Origenes, Tertullianus en Hieronymus elk met 4 werken. Basilius, Justinus Martyr, Gregorius van Nyssa, Eusebius en Nonnus zijn elk met drie geschriften in Coccejus' bibliotheek vertegenwoordigd. Vermeldenswaard is ook dat Coccejus twee verschillende edities van Irenaeus' *Adversus Haereses* bezat.²⁷

Naast deze uitgaven van de kerkvaders zelf bevat de auctiecatalogus ook een aantal patristische handboeken en *florilegia* uit de zestiende en zeventiende eeuw. Een aantal van de belangrijkste vroeg-protestantse studies op dit gebied was in Coccejus' bibliotheek aanwezig. Zo vermeldt de catalogus onder andere twee werken van Flacius Illyricus.²⁸ Onder de specifieke studies uit de zeventiende eeuw over het gezag van de kerkvaders bevonden zich in Coccejus' bibliotheek werken van Jean Daille of Dallaeus,²⁹ Rivetus,³⁰

²⁵ *Catalogus I, Libri theologici in folio*, nr. 52: Augustini opera, Paris. apud Chevallon 1531. 5 vol. 10 tom.; *ibid.* nr. 53: Ejusdem supplementum Paris; *ibid.* nr. 75: Augustini operum tom. 7 ap. Froben. Hier ontbreken drie delen: de uitgaven van Erasmus en diens navolgers omvatten steeds 10 delen.

²⁶ *Catalogus I, Libri theologici in octavo*, nr.146: Augustini Enchiridion ad Laurentium cum Commentarius [sic] Danaei. Danaeus' uitgave van Augustinus' Enchiridion dateert van 1575, in 1579 werd een tweede druk bezorgd. Zie voor Daneau's grote waardering voor Augustinus: O. Fatio, *Méthode et théologie. Lambert Daneau et les debuts de la scolastique reformée*, Genève 1976, 104-118.

²⁷ *Catalogus I, Libri theologici in folio* nr. 22: Irenaeus adversus Haereses, Or. Lat. cum notis Feuardenisii Paris; *ibidem* in octavo nr. 215: Irenaeus adversus haereses, Paris. Wesselus Groningensis de Causis incarnationis & passione Domini.

²⁸ *Catalogus I, Libri theologici in folio*, nr.31: Centuriae Magdeburgienses, apud Oporinum, 7 vol. 13 Centuriae; nr. 32: *Catalogus Testium Veritatis*, 1608.

²⁹ *Catalogus I, Libri theologici in quarto*, nr. 135: Dallaeus De usu Patrum, Genev. De volledige titel van dit geschrift luidde: *De usu Patrum ad ea definienda religionis capita quae hodiae sunt controversa*. Het verscheen in 1632 te Parijs als *Traité de l'emploi des Saints Pères*. Van een Latijnse uitgave is mij slechts die van 1686 te Genève bekend.

³⁰ *Catalogus I, Libri theologici in octavo*, nr. 31: Riveti Criticus Sacer, Dordr. 1619. Bedoeld is hier waarschijnlijk een eerdere uitgave van Rivetus' *Critici sacri Libri IV*, Genève 1642. Hierin vindt men zijn 'Tractatus de Patrum Auctoritate, errorum causis et nothorum notis'.

Vossius,³¹ Ussher,³² Molinaeus³³ en Chamier.³⁴ /143/ Het betreft hier voornamelijk polemische florilegia bestaande uit een verzameling van uittreksels van kerkvaders bedoeld om een bepaalde leerstelling kracht bij te zetten of juist te verwerpen. Daarnaast werd ook de methode van de *loci communes* gevolgd. Citaten uit de kerkvaders werden dan bij de behandeling van een bepaalde *locus* uit de dogmatiek gebruikt.³⁵ Sommige dogmatici gaven een aparte *locus* over het gebruik van de kerkvaders, zoals bijvoorbeeld Voetius.³⁶ Verder bezat Coccejus ook enkele patristische studies van rooms-katholieke zijde. In alfabetische volgorde noemen we werken van Baronius,³⁷ Bellarminus,³⁸ Cano,³⁹ Coccius,⁴⁰ Hosius,⁴¹ Sixtus Senensis⁴² en Trithemius.⁴³

³¹ *Catalogus I, Libri theologici in quarto*, nr. 95: Vossii Historia Pelagiana, Amst.; *ibid.*, nr. 115: Vossii Historia Pelagiana Lugd. De auteur is Gerardus Joannes Vossius (1577-1649), die in 1618 zijn *Historiae de controversiis, quas Pelagius eiusque reliquiae moverunt, libri septem* publiceerde. Met behulp van de patristische literatuur wilde hij in dit werk aantonen, dat de remonstranten niet van ketterse opvattingen konden worden beschuldigd. Zie over hem C.S.M. Rademaker, *Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*, Zwolle 1967.

³² *Catalogus I, Libri theologici in quarto*, nr. 207: Usleri Historia Gotteschalci de praedest. Controversia, Dublin.

³³ *Catalogus I, Libri theologici in quarto*, nr. 136: La Nouveaute du Papisme, par Pierre du Moulin, Genev. 1633. Zie voor Du Moulin (1568-1658), E. et E. Haag, *La France protestante V*, Paris 18862, 800 vv. (bibliografie van 42 gedr. werken). Zoals we reeds zagen, noemde Masen Coccejus een imitator van Du Moulin.

³⁴ *Catalogus I, Libri theologici in folio*, nr. 140: Chamieri Panstratiae [Catholicae] 4 Vol. Gen. 1626; *ibid.* nr. 141: Alstedii, supplementum Chamieri. Daniël Chamier (1565-1621) studeerde van 1583-89 in Genève en was vervolgens predikant te Montélimar. Zie voor zijn biografie Ch. Read, *Daniel Chamier, journal de son voyage à la Cour de Henri IV, et sa biographie*, Paris 1938.

³⁵ Zie voor de verschillende soorten florilegia van protestantse en rooms-katholieke zijde, A.N.S. Lane, 'Justification in Sixteenth-Century Patristic Anthologies', in: L. Grane, A. Schindler, M. Wriedt (Herausg.), *Auctoritas Patrum, Zur Rezeption der Kirchenväter im 15. und 16. Jahrhundert*, Mainz 1993, 69-71.

³⁶ G. Voet, 'De Patribus seu antiquae Ecclesiae Doctoribus (1640)', in: *Disputationes Selectae Theologicae I*, Utrecht 1648, 74-114. In Coccejus' bibliotheek bevonden zich vier delen van de *Disputationes Selectae*. Het vijfde deel, waarin Voetius Coccejus' opvatting over de vergeving der zonden bestreed, ontbrak waarschijnlijk. Vgl. *Catalogus I, Libri theologici in quarto*, nr. 125: Voetii, *Disputationes selectae Theologicae*, 4 Vol. Ultraj.

³⁷ *Catalogus I, Libri theologici in folio*, nr. 104: Baronii Annales Ecclesiastici Mogunt. 1601, 12 tom. 3. vol. Caesar Baronius (1538-1607), kardinaal en bibliothecaris van het Vaticaan, was kerkhistoricus. Zijn *Annales Ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198* (12 banden, 1588-1607, 175621) bestreed de vervaltheorie van de 'Magdeburger Zenturien' van Flacius Illyricus en poogde de onveranderlijkheid van de kerk in de geschiedenis te bewijzen. Zie *RGCG*³ I, 892.

³⁸ *Catalogus I, Libri theologici in octavo*, nr. 118: Bellarminus de Scriptoribus Ecclesiae, Paris 1630. Kardinaal Bellarminus (1542-1621) beweerde, dat ook de protestanten zich op de traditie der kerkvaders moesten beroepen: slechts via hen kunnen zij weten van het gezag van de Schrift. Ook erkende hij dat de kerkvaders in sommige opzichten gedwaald hadden. Coccejus gebruikte dit laatste gaame als argument tegen zijn rooms-katholieke opponenten. Zie bijv. *EB*, § 106. Vgl. ook Joh. Coccejus, *Animadversiones in Bellarmini Controversias*, cap. 15 en 16, in: *Opera Omnia VII*, Amsterdam 1673. In dit geschrift bestreed Coccejus, evenals vele andere protestantse theologen uit zijn tijd Bellarminus' geschrift *Disputationes de controversiis fidei christianae adversus huius temporis haereticos I-III*, Ingolstadt 1590.

Wanneer we constateren dat de rubriek *libri orientales*, het specialisme van de Leidse oriëntalist en filoloog, in totaal 156 nummers bevat, terwijl de rubriek *libri /144/ theologici* 155 nummers telt, die betrekking hebben op de kerkvaders, dan lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat het patristisch element in deze catalogus bijzonder goed vertegenwoordigd is. Coccejus moet dus adequaat verweer hebben kunnen leveren in het debat met zijn rooms-katholieke tegenstanders.

4. Het gebruik van de kerkvaders

Over welke punten ging de discussie met de rooms-katholieke opponenten en wat was het belang van dit debat? We concentreren ons eerst op het debat met Ernst van Hessen; daarna analyseren we de inhoud van Coccejus' conflict met Jacobus Masenius.

Coccejus schreef zijn *De Ecclesia et Babylone* in de vorm van een dialoog. Uit het geschrift, dat graaf Ernst hem had toegezonden, destilleerde hij 128 discussiepunten (*quaestiones*), die hij naar onderwerp rangschikte. Een eerste *quaestio* betrof de exegese en het gezag van de Schrift, met name Coccejus' uitleg van het bijbelboek Openbaring. Zijn uitleg van de gebeurtenissen in de eindtijd was volgens de graaf volkomen willekeurig en zelfs tegenstrijdig. Coccejus keerde dit argument om en wees op de gebreken van de patristische exegese van dit bijbelboek, al moesten de Griekse kerkvaders in dit opzicht positiever beoordeeld worden dan de Latijnse patres.⁴⁴ Een

³⁹ *Catalogus I, Libri theologici in octavo*, Dr. 213: Melchior Canus de locis theologis. Lovan. 1569. Cano (gest. 1560) was provinciaal van de orde der Dominicanen in Castilië.

⁴⁰ *Catalogus I, Libri theologici in folio*, nr. 173: Coccii Thesaurus Catholicus, Colon. 1600,2. vol. Zie over hem Voetius, *De Patribus*, 75.

⁴¹ *Catalogus I, Libri theologici in folio*, nr. 37: Stanislai Hosii Opera, Antw. 1571. De Poolse kardinaal Stanislaus Hosius (1509-1579) was een humanistisch, juridisch en scholastiek gevormde controverstheoloog en belangrijkste vertegenwoordiger van de contra-reformatie in Polen. Tegenover de verdeeldheid van de protestantse kerken stelde hij de organische eenheid van de rooms-katholieke kerk. Zie over hem *RGG*³ III, 458.

⁴² *Catalogus I, Libri theologici in quarto*, nr. 47: Sixti Senensis Bibliotheca Sancta, Colon. 1626. Bedoeld is de franciscaan (later dominicaan) Sixtus van Siena (1520-1569).

⁴³ *Catalogus I, Libri theologici in quarto*, nr. 195: Johannis Tritemii Catalogus Scriptorum Ecclesiasticorum, 1531. Johannes Trithemius (Trithemius, 1462-1516), abt van het klooster Sponheim, was historicus. De weergave van zijn naam in de catalogus berust wellicht op een hoorfout. Zie over hem *RGG*³ VI, 1042-1043.

⁴⁴ *EB*, § 96: 'Et, quanquam in fidelibus Orientis potuit esse stulta quaedam aemulatio pro suo Patriarcha, minor tamen est ea culpa, quam facere imaginem Bestiae & eam adorare (...) & apud Orientales verba fundamenti integrius sonuerant'.

gunstige uitzondering vormde naar het oordeel van Coccejus Primasius.⁴⁵ Hij werd door hem geprezen vanwege het feit dat hij in zijn commentaar op Openbaring de zeven zegels en zeven bazuinen geïnterpreteerd had als een beschrijving van de zevenvoudige gestalte van de kerk onder het Nieuwe Testament, welke uitleg niet alleen bij Coccejus, maar ook in de latere coccejaanse exegese een grote rol speelde.⁴⁶ Hippolytus oogstte Coccejus' waardering voor zijn geschrift over de antichrist, waarvan zich een exemplaar in zijn bibliotheek bevond.⁴⁷

/145/ Naar aanleiding van deze kritiek op de uitleg van het boek Openbaring door de kerkvaders ontwikkelde Coccejus vervolgens een methode, die aangaf hoe de kerkvaders in de theologische discussie naar zijn oordeel gebruikt dienden te worden. Zijn eerste these in dit verband was, dat de kerkvaders (en de concilies) slechts als secundaire autoriteiten beschouwd moesten worden. Het gewicht dat aan hun uitspraken gegeven mocht worden, was afhankelijk van het schriftuurlijke gehalte daarvan. In tegenstelling tot zijn rooms-katholieke opponent wilde Coccejus niet de Schrift gedefinieerd zien in termen van de kerk en de kerkvaders, maar moesten kerk en kerkvaders beoordeeld worden in termen van de Schrift.⁴⁸

Op de vraag van de graaf hoe bepaald kon worden wat de inhoud van de Schrift was, gebruikte Coccejus de nieuwtestamentische notie van het fundament in 1 Cor. 3 : 10 en

⁴⁵ Primasius (gest. na 552) was bisschop van Hadrumetum. Zijn commentaar op de Apocalyps van Johannes is belangrijk vanwege de vele fragmenten uit het verloren gegane werk van Tyconius over de Apocalyps, dat veel invloed had. De donatist Tyconius wees het chiliasme af en kwam op voor een meer spirituele duiding. Fragmenten van zijn commentaar komen ook voor bij Augustinus (*De Doctrina Christiana* 3, 30-37) en Beda Venerabilis. Zie voor de opvattingen van Tyconius: J. van Oort, *Jeruzalem en Babylon. Een onderzoek van Augustinus' De stad van God en de bronnen van zijn leer der twee steden (rijken)*, 's-Gravenhage 19873, 214-230. Liggen bij Tyconius de wortels van Coccejus' periodenleer?

⁴⁶ *EB*, § 86: 'Sub Novo Testamento numeravit Scriptura septem sigilla & septem tubas, &, ut quibusdam videtur, septem Ecclesias tanquam totam septiformem Ecclesiam figurantes, ut censet Primasius'.

⁴⁷ *Catalogus I, Libri theologici in octavo*, nr. 18: Hippolyti Episc. & Martyris apodeixis de Antichristo, Gr. ex edit. Gudii, Paris. 1661. Zie voor Coccejus' gunstige oordeel over Hippolytus ook zijn opmerkingen in zijn geschrift *Illustrium locorum de Antichristo agentium repetito* (1641), § 20: 'Quanquam igitur boni Patres, quando de Antichristo loquuntur, multa proferant extra Scripturas ad popello incutiendam devotionem, ut videtur, per conjecturam composita, sed a Spiritu fallaciae ad Antichristum velandum disseminata & fidei hominum inserta, tamen non potuerunt ignorare, eum cum hypocrisi exquisita venturum. Blasius Viegas ex Ephrem Syro aliisque id asserit p. 755. Nominatim S. Hippolytum sic loquentem producit'.

⁴⁸ *EB*, § 15: 'Miror, te non dicere, quod necesse sit accedere ad Ecclesiam, ut ex illius ore & sententia agnoscas verbum Dei, &, quid credendum sit, accipias ? Resp. Si verbum Dei, quod in manu Ecclesiae est, & propter Ecclesiam in manu etiam illorum est, qui proprie ad Ecclesiam non pertinent, imo auditur & legitur in toto mundo, non agnoscerem pro verbo Dei, &, secundum illud crederem, esse Ecclesiam talem, qualis in verbo Dei designata est, non quaererem, non adirem Ecclesiam, neque illam omnino cognoscerem; quin etiam, illam esse, non crederem'.

11. Met dit fundament doelde de apostel volgens Coccejus op de persoon van Christus en op de belijdenis, dat Jezus Heer is.⁴⁹ Tot dit fundament behoorden daarom per consequentie ook al de leerstukken, zonder welke men niet kan belijden dat Jezus Heer is. Coccejus dacht bij deze leerstukken aan de eeuwige borgtocht van Christus, de incarnatie, het kruisoffer en de opstanding, de hemelvaart, de uitstorting van de H. Geest, de verkondiging van het rijk Gods en van de vrijheid van het Nieuwe Testament.⁵⁰ Daarom mogen in Coccejus' visie alleen degenen, die hun theologie gebouwd hebben op dit fundament, als 'goede kerkvaders' (*boni patres ecclesiae*) beschouwd worden. Daarbij moest niet slechts aan hun theologisch onderricht gedacht worden; bouwen op het fundament heeft ook een ethisch aspect.⁵¹ Bij vrijwel elke kerkvader treft men bovendien allerlei opinies (*opinionēs*) aan, die niet aan het aldus omschreven fundament beantwoorden.⁵²

/146/ Het verwijt van een opportunistisch gebruik van de kerkvaders door protestantse theologen werd door de Hessische graaf onderbouwd met een verwijzing naar de zogenaamde algemene overeenstemming van de kerkvaders (*consensus universalis patrum*). Uitgaande van deze consensus kon men niet tegelijkertijd sommige kerkvaders claimen en anderen bekritisieren. Over het geheel genomen hadden zij immers niets

⁴⁹ *EB*, § 117: 'Ergo 1. omne dictum, quod congruit huic veritati, *Jesus est Dominus*, est a Sp. Sancto revelante. Mendacium enim ex veritate non est. Quod ex vero est, verum est. 2. omnis nominans *Jesum Dominum*, & ea dicens, quae cum hac veritate congruunt, nec anathematizans ullam partem veritatis, neque fundamentum ponens praeter fundamentum, sive regulam non praetergrediens (hoc enim iam est Jesum non dicere Dominum), pro fratre agnoscendus est, tanquam loquens in Sp. Sancto.

⁵⁰ *EB*, § 117: 'Qui autem Jesum Dominum dicit (...), is de Christo credit ea sine quibus Dominus esse non potest, & per quae Dominus est; ut aeternam sponsonem, creationem, adventum in came, oblationem sui, resurrectionem ex mortuis, ascensionem in coelum, effusionem Sp. Sancti, praedicationem Euangelii de justitia & regno Dei, ac libertate Novi Testamenti (...). Nemo igitur Christianus haberi potest, qui ignorat *revelationem* & instrumentum revelationis (ita enim non habebit, cui credat) & fundamentum. Ita enim non habebit, quod credat'.

⁵¹ *EB*, § 119: 'Quis de necessitate consequentiarum, per quas quaestiones fidei ex S. Literis probantur, judicare debet? Resp. Primo omnis, qui credere debet; secundo, qui debet seductionem & deceptionem cavere; tertio, qui debet docere & redarguere; quarto, qui debet aliquem inobedientiam pro ethnico & publicano habere, aut ut haeticum vitare'.

⁵² Coccejus gebruikte de term 'opinio' in tegenstelling tot 'doctrina' om daarmee de menselijke of zelfs duivelse oorsprong van een opvatting aan te geven, die geen relatie met het fundament van de Schrift heeft. Daarnaast gebruikte hij ook de term 'falsa persuasio' (bijv. bij Gregorius de Grote). De combinatie van deze termen fungeert bij hem als aanduiding van ketterij.

anders geloofd en beleden dan hetgeen de rooms-katholieke kerk nu van haar gelovigen vroeg.⁵³

Coccejus repliceerde echter dat van een dergelijke consensus in het geheel geen sprake kon zijn. Hij had hiervoor de volgende argumenten. In de eerste plaats kon aangetoond worden, dat gemeten aan het schriftuurlijk fundament de theologie van de kerkvaders altijd een mengsel van waarheid en dwaling was geweest. Dit werd naar zijn oordeel nog onderstreept door een ander argument, namelijk dat de kerkvaders elkaar en zichzelf dikwijls tegenspraken.⁵⁴ Deze ambivalentie en contradictie konden volgens Coccejus verklaard worden uit het feit dat bij vele kerkvaders nog resten van heidense filosofie of jodendom doorwerkten.⁵⁵ Bovendien: ook al zou er bij de kerkvaders een consensus aangetroffen worden, dan nog zou aangetoond moeten worden, dat zij deze consensus zowel voor de gelovigen van toen als voor de gelovigen van nu bindend verklaard hebben.⁵⁶ Elk nadenkend mens kan echter eenvoudig vaststellen, dat er noch van een consensus van de kerkvaders met de rooms-katholieken, noch van een consensus van de kerkvaders met de protestanten sprake kan zijn, om de simpele reden dat protestanten en rooms-katholieken onderling geen consensus kennen.

De gedachte van een oecumenisch concilie, waarmee Ernst van Hessen speelde, zou daarom niets oplossen. Het zou alleen maar de tegenstellingen tussen /147/ protestanten en rooms-katholieken aan het licht brengen. De argumentatie moet daarom omgekeerd worden. Men moet niet van de kerkvaders naar de protestantse of rooms-katholieke opvattingen van heden argumenteren, maar in omgekeerde richting: van de kerkvaders

⁵³ *EB*, § 106: 'Potuerant quidem Patres in quibusdam, re nondum satis discussa, privatim aliquid opinari, quod nunc non liceret: sed universaliter & communi consensu non aliud crediderunt, tenuerunt, reprobarunt, quam ad quod nunc Papalis Ecclesia suos filios obligat'.

⁵⁴ *EB*, § 106: 'Ego quidem fateor, posse fieri, ut quaedam hallucinationes in patribus reperiantur (...); *ibid.* § 110: '... nemo potest ignorare dissensiones, quae sunt inter auctores (...). Quot sunt contradictiones manifestae in ipsorum dogmatibus?'

⁵⁵ *EB*, § 106: '... facile creditu est, non omnes statim omnem pugnam veritatis & falsitatis, aut omnium verorum connexionem videre, sed magis magisque ad sapientiam adulatorum proficere (...) Ita & inter Christianos doctores multum ex sua Philosophia, aqua recentes erant, in Theologiam intulerunt; aliis, qui ex Judaeis venerunt, nonnihil etiam ex Judaismo haesit. Ne dicamus, eos, qui nuper ad fana deorum itaverant, non potuisse statim omnia exuere, quibus assueverant' .

⁵⁶ *EB*, § 106: 'Non sufficit Papali Ecclesiae, ut sit in communionem Patrum, si opiniones tales reperiantur in Patribus, ad quas jam haec filios obligat: debet etiam ostendere, quod illa Ecclesia & alii Patres obligaverint fideles ad talia dicenda & credenda; & quidem eo argumento, quod Scriptura sit ambigua, muta, imperfecta nec sufficiens regula, & quod tenendum sit propter salutem animae, quod concilium a Papa convocatum dictat. Imprimis ostendant nobis, se tenere idem fundamentum fidei cum Patribus. Nam sine eo nulla sana interpretatio Scripturarum dari potest'.

terug naar de Heilige Schrift.⁵⁷ Coccejus' conclusie luidde, dat alleen de Schrift rechter kan zijn bij het beslechten van controversen.

Op dit punt meende de graaf echter een cirkelredenering in het protestantse betoog gevonden te hebben. Hoe kan de Schrift, zo vroeg hij, rechter bij controversen zijn, wanneer alleen al bij de protestanten zelf zo veel verschil van opvatting bestaat over de inhoud van de Schrift? Wordt op deze wijze het subjectieve oordeel van elke afzonderlijke gelovige niet de beslissende instantie bij alle controversen?

Hierop antwoordde Coccejus dat wie de kerkvaders als doorslaggevende autoriteit voor de uitleg van de bijbel gebruikt, zich ook schuldig maakt aan een cirkelredenering. Uitgangspunt en resultaat van de schriftuitleg worden in dit geval evenzeer door mensen bepaald. In tegenstelling tot hun rooms-katholieke collega's conformeren protestantse theologen hun oordelen over desbetreffende schriftplaatsen niet aan mensen, maar aan Gods oordeel, dat door de Heilige Geest tot uitdrukking komt in de Schrift. Ter illustratie gebruikte Coccejus het beeld van een testament. Zoals niemand over een erfenis kan oordelen dan alleen de testamentmaker zelf door middel van de woorden van het testament, zo oordeelt over geloofszaken niemand anders dan de Heilige Geest door middel van de woorden van de Schrift.⁵⁸ Coccejus verwierp daarom uitdrukkelijk de gedachte van een lijnrechte continuïteit van de leer via het kerkelijk instituut of een ambtelijke successie.

In dit verband discussieerden Coccejus en de graaf ook over de interpretatie van Augustinus' uitspraak 'Ego vero Euangelio non crederem, nisi Ecclesiae me commoveret auctoritas' (ik zou het evangelie niet geloofd hebben, als het gezag van de kerk mij daartoe niet had bewogen).⁵⁹ De rooms-katholieke controversetheologen maakten in zijn

⁵⁷ *EB*, § 121: 'Annon conveniens est hoc fine Concilium Oecumenicum congregari ex utraque parte dissidente, quod ex auctoritate Ecclesiae decisorem praestet? Nam oportet controversias decidi, si debeat consensus. Resp. Si ex utraque parte convocarentur homines docti & controversiarum periti, ii possent hoc agere, ut appareat, in qua re sit dissensus, in qua non (...). Sed nec Ecclesia Reformata, neque ullus fidelis potest se submittere in auctoritatem ullorum hominum, ut spondeat, se secuturum, quod ab ulla multitudine decisum; quia fides non potest subjici nisi Deo'.

⁵⁸ *EB*, § 120: 'Omnis credens judicat; sed ut credens, ut obediens; iudicium suum conformans iudicio Domini. Principalis autem iudex est Sp. S. Et ideo Scriptura est iudex, quia fides, quae recipit veritatem, nullam aliam novit vel audit sententiam iudicis, nisi demonstrationem ex Scriptura: & nihil aliud debet in Ecclesia audiri, in rebus fidei, nisi revelatio Dei. De haereditate nemo judicat nisi Testator per verba Testamenti: neque de rebus Dei alius quam Sp. Sanctus per verba sua'.

⁵⁹ Reeds in *PSS*, cap. V, § 1-18 had Coccejus uitvoerig over de interpretatie van deze uitspraak geschreven. In *EB* gaf hij een samenvatting van zijn argumenten.

ogen schandelijk misbruik van deze uitspraak van de kerkvader doordat zij volledig voorbij gingen aan de context en de eigenlijke intentie ervan. Augustinus argumenteerde hier niet tegen christenen, maar tegen Manicheeërs, die /148/ Mani als de door Christus gezonden Paracleet beschouwden. Uit deze passage kon men echter op geen enkele wijze afleiden, dat Augustinus het gezag der kerk boven dat van de Schrift gesteld zou hebben. De kerkvader gaf hier slechts aan dat het ging 'om dingen die gelijktijdig zijn en tegelijkertijd gekend worden'. Zoals de maan het licht ontvangt van de zon, zo ontleent de kerk haar gezag uitsluitend aan de Schrift en niet aan een externe factor, zoals het (pauselijk) leergezag.⁶⁰

5. Augustinus als scheidsrechter in geschillen?

Ook in het debat met Masenius was het gebruik van Augustinus' uitspraken in de theologische controverse tussen rooms-katholieken en protestanten een belangrijk onderwerp van gesprek. Met het oog daarop had Coccejus 25 stellingen of aforismen opgesteld, die handelden over het juiste gebruik van kerkvaders in het algemeen en over dat van Augustinus in het bijzonder. Volgens aforisme dertien moeten de kerkvaders verdeeld worden in twee categorieën, die bepalend zijn voor het gezag dat hun mag worden toegekend:

'De gereformeerde kerk onderscheidt de tijd, waarin de antichrist nog niet volledig is geopenbaard, maar waarin hij zich wel langzamerhand onthult en in de

⁶⁰ *EB*, § 16: 'Augustinus, de Scripturarum integritate & de nova Scriptura Manichaei disputans, ostendit, se simul & Ecclesiam & doctrinam Ecclesiae & Scripturam & neutram sine altera cognovisse (...). Quomodo igitur Augustinus diceret, auctoritatem Ecclesiae apud se priorem esse auctoritate Scripturae? quum eius verba nihil aliud portendant, quam, si Ecclesia non exstisset, se nescitum fuisse, aliquid discendum esse. *Ad Honorat.* c. XIV'. Vgl. ook *PSS*, cap. V § 5: 'Toties dictum Augustini explicatum est a Pontificis, a nostris, & tamen reponitur. Id vero non demonstrandi, sed fatigandi causa fieri, perspicuum est. Dicimus igitur, praeter rem adduci Augustini testimonium (...). Evidens est, eum agnoscere argumenta divinitatis Scripturarum, quibus & nos utimur; imo hoc, quod vocat auctoritatem Ecclesiae, non separare ab auctoritate Scripturarum, sed ad eam revocare, neque ut prius, sed ut posterius ea & ab ea profluens, non aliter atque lux Solis Lunae communicatur, considerare'.

openbaarheid komt, van de tijd waarin het geheel en al openbaar is: de tijd van de vermenging en het openlijk optreden'.⁶¹

Waar Coccejus de cesuur tussen deze twee tijden aanbracht is niet geheel duidelijk. In zijn geschrift tegen de gebroeders Walenburg leek hij te suggereren dat de antichrist zich reeds openlijk manifesteerde in de tijd van Augustinus, met name in het optreden van de donatisten.⁶² Anderzijds wees hij op de tijd na het optreden van /149/ Gregorius de Grote (590-604). Ook al had deze paus evenals zijn voorgangers de titel van 'universele bisschop' afgewezen,⁶³ toch werd tijdens diens optreden de basis gelegd voor de wereldlijke macht van het pausdom.

Het gunstige oordeel van de protestanten over Augustinus impliceerde echter geenszins dat er geen kritiek op hem geïoefend mocht worden. Volgens Coccejus maakten Masenius en andere rooms-katholieke controversialisten zich bij hun beroep op Augustinus schuldig aan een sofisme of drogreden. Als een volleerd scholasticus gaf Coccejus hun argumentatie weer in de vorm van het volgende syllogisme:

Maior: (1) Augustinus is orthodox geweest in fundamentele geloofszaken

Minor: (2) Augustinus gebruikt in sommige zaken, waarover nu gediscuteerd wordt, dezelfde woorden als de rooms-katholieken gebruiken

Conclusio: (3) de rooms-katholieken zijn orthodox.⁶⁴

⁶¹ *APF*, aph.13: 'Distinguit autem Ecclesia Reformata tempus Antichristi nondum plane revelati, sed paulatim se redundantis & in publicam prodeuntis, a tempore iam prorsus revelati; tempus commixtionis & tempus educationis'.

⁶² De gebr. Walenburg vergeleken de protestanten met de donatisten. Coccejus draaide dit om en vergeleek het optreden van Majorinus en Donatus in Afrika met dat van de paus. Vgl. *PSS*, cap. xxx, § 163: 'Nos enim dicimus, antequam providentia Dei Ecclesia separaretur a Papa, eum ut Antichristum omnibus suis exercitibus, ut Zizaniis tritico permixtis, stipatum in Ecclesia sedisse'. Evenals de donatisten beweerde de paus: 'Ecclesia enim est pura, sine macula ac ruga (...) Atque hoc plane est Donaticum principium'.

⁶³ Zie *PSS*, cap. XXIX, § 65: 'Gregorius item Magnus universalis Episcopi nomen, ut nulli nisi Christo competens, abominatus est; idemque de suis antecessoribus testatus est'.

⁶⁴ *APF*, aph. 14: 'Nunc illud duntaxat Sophisma diluimus, quod est Praefecti in illam mentem instructum: *Augustinus fuit orthodoxus in fundamentalibus. Augustinus in quibusdam. de quibus jam disputatur, verba eadem dixit. quae Romani dicunt. Ergo Romani in iis sentiunt cum Augustino & sunt orthodoxi: licet Augustinus semper studuerit ad pleniorum veritatis cognitionem proficere ex Scripturis, & fuit paratus eis obedire: Romani autem imperent illa sine Scriptura & Scripturam non velint audire, sed eam in iis ambigam & mutam dicant. Qua argumentatione nihil potest excogitari magis elumbe*'.

Bovendien wordt in deze redenering gesuggereerd dat het mogelijk zou zijn een rechtstreekse vergelijking te maken tussen de tijd van Augustinus en de eigen tijd. Tussen Augustinus' tijd en de zeventiende eeuw ligt echter een lange geschiedenis, waarin verschillende bijbelse profetieën vervuld werden. Daarom is op heilshistorische gronden een dergelijke vergelijking onmogelijk. Gods geschiedenis met de mensen is niet stil blijven staan.⁶⁵

In het vijftiende aforisme betoogde Coccejus dan ook dat de protestantse kerk zich niet verplicht hoeft te achten om achter alle uitspraken van Augustinus te staan. Laat staan dat men zijn uitspraken zou hanteren als regel voor de interpretatie van de Heilige Schrift. In dat geval zou men namelijk Augustinus zelf weerspreken. Met een beroep op de opmerkingen van de kerkvader in *Contra Faustum* (lib. II, cap. 5) over het gezag van de Bijbel, dat boven alle andere geschriften staat, verdedigde Coccejus daarom de stelling, dat Augustinus' opvattingen niet verplichtend kunnen /150/ zijn bij de beslechting van geschillen.⁶⁶ Reformatorische kerken houden Augustinus voor iemand, die kan dwalen en in die opvatting sluiten zij zich aan bij Augustinus zelf.⁶⁷ Diens geschriften en ook die van de andere kerkvaders kunnen derhalve niet onderzocht worden op contemporaine vraagstellingen. Alleen de Schrift kan in dergelijke gevallen rechter zijn. Samenvattend schrijft hij:

'Hoe groot Augustinus ook geweest is, we zijn er niet zeker van dat de gehele kerk van zijn tijd van dezelfde opvatting geweest is als bij zelf. Dit is in ieder geval zeker, dat Augustinus niet al die Gregoriussen, Bonifaciussen, Leo's en niet het concilie van Trente heeft meegemaakt. Daarom is het onzeker wat zijn oordeel over hen geweest zou zijn. We denken dat wanneer hij in die tijd geleefd zou hebben,

⁶⁵ *Ibid.*: 'Neque tamen Ecclesia optat jam restitui illa tempora Augustini. Novit enim melius esse, eductum esse ex inferno, quam in eum descendere. Neque pro nihilo habet sanguinem Martyrum effusum, & veritatis clarissimam demonstrationem post illud tempus factam, licet inter multos contradicentes. Imprimis vero se delectat complemento multarum prophetiarum, post illud tempus viso (...) Si tamen bona fide nobis Ecclesia Romana velit reddere tempus Augustini, deleat Concilium Tridentinum, & poenitentiam factorum suorum agat'.

⁶⁶ *APF*, aph. 15: 'Reformati non obligantur, ut approbent Augustini interpretationes in quaestionibus controversis'.

⁶⁷ *APF*, aph. 15: 'Habemus enim Augustinum inter eos, qui possunt errare, & in eo ipsum Augustinum sequimur. Neque necesse est, ut jam demonstratum est, nos omnia dicta illius Ecclesiae approbare, in qua Augustinus vixit. Potuit enim & ipsa habere maculas'.

waarin de vuren brandden, hij een door de paus veroordeelde martelaar zou zijn geweest ...⁶⁸

Aan het slot van zijn betoog maakte Coccejus duidelijk dat de kerk van de reformatie in dit verband een strijd op twee fronten diende te voeren. Aan de ene kant moest men zich verzetten tegen de dwaling der vrijgeesten (*libertini*), die inhield dat men controversiële punten alleen kon beslechten door een beroep te doen op de inwendige verlichting van de gelovige door de Heilige Geest. In een dergelijk geval werd aan de Schrift en het getuigenis van de kerkvaders in het geheel geen gezag toegekend. Anderzijds moesten de rooms-katholieke controversialisten weerlegd worden, die veel te veel respect hadden voor de kerkvaders en daardoor de Schrift relativeerden. Beide posities bleken bij nader inzien dicht bij elkaar te liggen. In het eerste geval verhief men de eigen interpretatie tot wet, in het andere geval was men een slaaf van andermans wet. In beide gevallen werd de Schrift zelf buiten spel gezet.⁶⁹

/151/ 6. De profetische aankondiging van de kerkvaders in het Hooglied

De indeling van de kerkvaders in twee categorieën — voor en na het openbaar worden van de antichrist — komen we ook tegen in Coccejus' commentaar op het Hooglied, dat in 1666 verscheen.⁷⁰ Evenals latere coccejanen zoals Henricus Groenewegen, Salomon

⁶⁸ *APF*, aph. 15: 'Et ne id quidem, quantuscunque fuerit Augustinus, nobis certum est: id sensisse Ecclesiam omnem temporis ipsius, quod ipse sensit. Hoc certum est, Augustinum non vidisse Gregorios & Bonifacios, & Leones X. & Concilium Tridentinum. Ideo, quid de iis iudicaturus fuerit, incertum est. Nos confidimus, si vixisset eo tempore, quo ardebant ignes, futurum fuisse martyrem a Papa damnatum'.

⁶⁹ *APF* aph. 17: 'Atque ita etiam, ut a Libertinismo, longe absumus a tyrannide Pontificorum, qui putant, quicquid ipsorum Papis aut coetui visum fuerit, esse dictatum Spiritus Sancti, & obligare ad fidem & obedientiam sub periculo salutis. Quod est aliud nomen, principium, fundamentum statuere. Aequè pugnat cum pietate kuriotès & variatio fundamenti, atque Libertinismus. Dominatio facit, ut credamus, quae homines volunt; variatio fundamenti mutat fidem; Libertinismus nullam fidem habet nisi indifferentiae omnium rerum. Sed cum Libertinismo egregie convenit Papatui, in quo statuitur religio ex placito pendens, & sic indifferens; & magna parte ponitur in ritibus pro tempore variantibus'.

⁷⁰ In de *dedicatio* aan Elisabeth, de dochter van keurvorst Frederik van de Palts, gedateerd 11 juni 1665, toen hij door hevige koortsaanvallen geteisterd werd ('dum ... febris me invasisset'), vermeldde Coccejus, dat hij dit commentaar al dertig jaar tevoren geconcipieerd had, maar nog niet eerder in druk had uitgegeven. Daarom liet hij aan dit oudere commentaar een *Synopsis et Medulla Prophetiae Cantici* voorafgaan, waarin hij zijn meer recente opvattingen uiteenzette. De verschillen betroffen voornamelijk de periodisering. Terwijl de derde periode, de tijd van de kerkvaders, volgens de commentaar begint met Hgl. 4 : 6, laat de *Synopsis* deze periode beginnen met hoofdstuk 5. Volgens Coccejus ging het hier niet om een principiële wijziging. Zie *Canticum*, § 218.

van Til, Johannes d'Outrein en Campegius Vitringa sr., beschouwde Coccejus de bruid uit het Hooglied als de kerk van het Nieuwe Testament. De zeven gedeelten (*partes*), die hij in dit bijbelboek meende te kunnen onderscheiden, zag hij als een profetische aankondiging van zeven perioden van Gods koninkrijk op aarde.⁷¹ Het optreden van de 'goede kerkvaders' werd aangekondigd in Hooglied 4 : 6 - 6 : 9, omdat dit gedeelte een profetie bevatte over de staat der kerk in de derde periode van het rijk. Deze periode strekte zich uit van keizer Constantijn tot ongeveer het jaar 600 en werd door Coccejus beschouwd als een grote bloeiperiode voor de christelijke kerk in oost en west.⁷² In die tijd kon zij van zich zelf zeggen: 'ik ben van mijn geliefde en mijn geliefde is van mij', d.w.z. nu wordt de waarheid omtrent Christus' persoon openlijk beleden en stemt de gehele kerk met deze waarheid in.⁷³

Dit betekent dus dat de formulering van het christologische en trinitarische dogma in Coccejus' ogen tot de op zekere hoogte gezaghebbende periode in de kerk /152/ behoorde. De leer aangaande de godheid van Christus werd volgens hem geprofeteerd in het dertiende vers van hoofdstuk 5.⁷⁴

⁷¹ Zie o.a. I. Boot, *De allegorische uitlegging van het Hooglied voornamelijk in Nederland. Een onderzoek naar de verhouding tussen Bernard van Clairvaux en de Nadere Reformatie*, Woerden 1971, 260-267. Zie voor Coccejus' profetische theologie in het algemeen: W.J. van Asselt, 'Pierre de Joncourt en zijn protest tegen de coccejaanse exegese in het begin van de achttiende eeuw', in: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (red.), *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650-1750*, Zoetermeer 1994, 146-164.

⁷² *Canticum*, § 218: 'Hinc, nimirum a vers. 6 cap. 4 & cap. 5 repraesentatur status Ecclesiae in prima manifestatione Regni Christi; quae etiam in mundo illustris fuit; quando potentia Draconis fuit absorpta a terra, Apocalyp. 12 : 16. & in homines Ecclesiae translata, cum effectu pacis ac prosperitatis. Quod est initium temporis, quo dicitur Ecclesia nutrienda fuisse in deserto, Apocalyp. 12 : 6, 14. Haec pericopa convenit cum Epistola, quae scripta est ad Ecclesiam Pergamensem, Apoc.2 : 12-17. Confer etiam Esai. 56 totum'.

⁷³ *Canticum*, § 329: 'Primum est professio nominis Christi & abnegatio omnium aliorum Sponsorum, praecedens Christi inventionem. *Ego sum dilecti mei*, h.e. ego nullum alium Christum agnosco praeter eum (...) Omnino debet illa professio intelligi secundum descriptionem Sponsi cap. 5 traditam. (...) Igitur in primis hic intelligimus saepius repetitam professionem veritatis Divinae personae Christi (...) Sudarunt in eo certamine multi pii viri & celebres Patres. Horum doctrinam de Christo vidimus in cap. 5 (...) Animadverti hic potest, quod symbola illorum conciliorum sint quasi explicatio illorum signorum, quibus Sponsa Sponsum aenigmatice ab aliis Sponsis discriminat'.

⁷⁴ Vgl. *Canticum*, § 310: 'Eleganter parabola haec Cantici nobis repraesentat illam unitatem Patris, Filii, & Spiritus S. Pater est in Filio, ut caput: & Filio attribuitur phusèsis tou pneumatos per parabolam oris fragrantiam emittentis'. Wanneer namelijk de bruid — de nieuwtestamentische kerk — van haar bruidegom Christus zegt: 'zijn lippen zijn als leliën, druipende van mirre', dan is dit een 'profetische' aankondiging van het christologisch dogma. Mirre duidt op de zalving met de Heilige Geest en het adjectief 'druipend' is een aanduiding van Christus' godheid. Immers, wie de Geest kan laten 'druipen' of schenken, moet God zijn. De lelie is het emblema van de kerk in deze periode van het rijk.

Er trad echter al spoedig verandering ten kwade op. In vers vier van hoofdstuk 6 zag Coccejus deze omkeer aangekondigd. Er kwamen nu twee machtscentra (duo regna, duae metropoles) tegenover elkaar te staan: Rome (Jeruzalem) en Constantinopel (Tirza).⁷⁵ De antichrist kreeg steeds meer macht. De zestig koninginnen en tachtig bijvrouwen, die in vers acht van dit hoofdstuk vermeld worden, profeteerden de pompeuze vormen die de pauselijke hiërarchie zou aannemen. De duif genoemd in vers negen wees op degenen, die Christus en zijn rijk trouw waren gebleven en het beest van de pauselijke hiërarchie niet aanbeden hadden.⁷⁶

Een laatste poging om de eendracht te herstellen vond volgens Coccejus plaats op het zesde oecumenische concilie van Constantinopel (680-681), ook wel *Trullanum* genoemd, omdat het bijeenkwam in de 'trullus', een zaal van het keizerlijk paleis. Tijdens dit concilie vond volgens de overlevering een gebeurtenis plaats, die naar het oordeel van Coccejus van profetische betekenis was. Op een gegeven moment zouden namelijk alle spinnewebben aan het plafond van de paleiszaal naar beneden gevallen zijn. 'Dit werd zo opgevat alsof te kennen werd gegeven dat nu alle streken en verzinsels van de ketters ontkracht en verdreven waren'. Coccejus zag er echter een goddelijke aanwijzing in dat het met de bloei van de kerk spoedig afgelopen zou zijn.⁷⁷ Geen wonder, want de antichrist begon zich vanaf deze tijd in het westen steeds openlijker te manifesteren. De kerk in het oosten had duidelijk Coccejus' sympathie.⁷⁸

/153/ 7. Invloeden

⁷⁵ *Canticum*, § 336: 'Observamus igitur hic, 1. Ecclesiam post introactionem bestiarum in hortos, formam duarum urbium accepisse, non sublata distinctione hortorum, sed duorum Episcoporum auctoritate, Politicae potentiae innixa ...2. Haec Hierosolymorum est, hoc est, Latinae Ecclesiae (...) Illa Tirzae, hoc est, Orientalis Ecclesiae'.

⁷⁶ *Canticum*, § 356 'Est pura haec Christi columba iis, qui in praecedenti periodo pro Regno Christi laboraverant (...) Clara est illis sive qui translati erant in Regnum Coelorum, sive qui ex superiorum temporum afflictione reliqui erant. Hi enim agnoscunt pro filiis suis, qui non adorant Bestiam'.

⁷⁷ *Canticum*, § 339: 'Memorable est, quod accidisse in ea Synodo narratur. Uno tempore omnes araneorum telae de laquearibus deciderunt. Id ita accipiunt, quasi notetur, technas Haereticorum solutas & dissipatas esse. Veruntamen significatum divinitus videri possit, pacem illam & concordiam ac fraternitatem Ecclesiarum non firmiorem futuram esse, quam est telarum, quas araneae de lacunari suspendunt firmitas. Quod eventus approbavit'.

⁷⁸ *EB*, § 96: 'In Synodis vetustis satis clare liquet, mentem Orientalium numquam illam fuisse, ut supremum iudicem & universalem Episcopum aut necessarium aut infallibilem interpretem Scripturae recognoscerent Papam Romanum (...) & apud Orientales verba fundamenti sonuerant'.

Tenslotte willen we nagaan welke auteurs invloed op Coccejus' opvattingen over het gezag en gebruik van de kerkvaders uitgeoefend kunnen hebben. Kan uit Coccejus' methode bij het gebruik van de kerkvaders in zijn controverse met zijn rooms-katholieke opposanten afgeleid worden, welke patristische studies hij gebruikt heeft? Zoals we reeds zagen, bevonden zich in zijn bibliotheek werken van onder andere Flacius Illyricus, Rivetus en Dallaeus. Vergelijken we Coccejus' argumentatie met de opvattingen van deze auteurs dan valt op dat Coccejus vooral in het spoor van Molinaeus, Rivetus en Dallaeus gaat.

Flacius Illyricus vertegenwoordigde de oudere en meer gematigde opvatting, dat de uitspraken van de kerkvaders (van wie tot aan het jaar 800 gesproken kan worden) weliswaar aan de Schrift onderworpen moesten zijn, maar niettemin ter ondersteuning van het contemporaine theologische debat aangevoerd konden worden.⁷⁹ Op grond van hetgeen we bij Coccejus tegen zijn gekomen lijkt hij zich in verschillende opzichten eerder bij Rivetus en Dallaeus aan te sluiten dan bij Flacius. Eerstgenoemden oordeelden veel kritischer over het gezag van de kerkvaders. Evenals Rivetus en Dallaeus meende Coccejus, dat men slechts tot aan het jaar 600 van kerkvaders kon spreken. Dit jaartal gold als het tijdstip waarop de antichrist zich publiekelijk begon te manifesteren.⁸⁰ Ook stemt Coccejus met deze kritische patristici overeen in de opvatting, dat de protestanten de Schrift geloven omwille van zich zelf en de kerkvaders alleen gebruiken vanwege hun overeenstemming met de Schrift.⁸¹ Ook zijn zij alle drie van mening dat er van een consensus van alle kerkvaders inzake de geloofsartikelen geen sprake kan zijn.

Anderzijds herinnert Coccejus' opvatting, dat de geschriften van de kerkvaders op hun eigen bedoeling en niet op contemporaine vraagstellingen onderzocht moeten worden vooral aan de positie van Dallaeus. Volgens Dallaeus spraken de kerkvaders zich zelf en elkaar voortdurend tegen en konden zij dus geen steun verlenen aan de discussies over

⁷⁹ Zie voor een beschrijving van de opvattingen van Flacius Illyrus: E.P. Meijering, *Reformierte Scholastik und Patristische Theologie. Die Bedeutung des Vaterbeweises in der Institutio Theologicae Elencicae F. Turretins, unter besonderer Berücksichtigung der Gotteslehre und Christologie*, Nieuwkoop 1991, 26-27.

⁸⁰ Vgl. A. Rivetus, *Tractatus de Patrum Auctoritate, errorum causis et nothorum notis* (in: *Critici sacri libri IV*), Genève 1642, 4: ' Apud omnes autem Orthodoxos in confesso est, signum publice erexisse Antichristum post sexcentos a nato Christo annos (...) Patribus de quorum auctoritate controversia agitur, vix annueramus eos, qui post Gregorium, primum eius nominis Romanum Episcopum, aliquid exararunt'.

⁸¹ *Ibid.*, 8: 'Scripturae igitur credimus propter se, Patribus propter consensum cum illa; vgl. *PSS*, cap. xv § 2: 'Quod ad Patres sive scriptores, qui superioribus Ecclesiae temporibus claruerunt, attinet: monemus, nos nullam recognoscere ullius hominis auctoritatem, cui substringamus fidem'.

theologische kwesties uit later tijd. Men mag hen niet op een onhistorische manier antwoord laten geven op vragen die zij zelf helemaal niet hebben gesteld.⁸² Terwijl Dallaeus benadrukte dat daarom een beroep op de /154/ kerkvaders als gezaghebbende 'waarheidsgetuigen' bij eigentijdse controversen overbodig was, ging Coccejus nog een stap verder. Een beroep op de kerkvaders kon naar zijn oordeel bijzonder gevaarlijk worden en het rijk van de antichrist bevorderen, wanneer niet nagegaan werd in hoeverre zij reeds door de geest van de antichrist besmet waren.⁸³ Deze achterdocht is wellicht ook een (gedeeltelijke) verklaring voor het feit dat het bewijs uit de kerkvaders met behulp van een aantal gebruikelijke citaten in het geheel van Coccejus' dogmatische werk een ondergeschikte rol heeft gespeeld. Kerkvaders mogen bij Coccejus alleen als getuigen aan het woord komen, dat wil zeggen: voor zover zij leren wat de Schrift leert. Gezien deze laatste opmerkingen zouden we Coccejus' hermeneutiek met betrekking tot het patristisch argument in de theologische controverse kunnen typeren — met een term ontleend aan de moderne hermeneutische discussies — als 'a hermeneutic of suspicion'. Aan graaf Ernst van Hessen schreef hij: 'Omdat de antichrist reeds vroeg de kop heeft opgestoken geldt voor de bestudering van alle kerkvaders — zelfs van de meest eminente patres — de regel dat hun uitspraken met enige achterdocht gelezen moeten worden'.⁸⁴ Wanneer we tenslotte proberen Coccejus' debat (en dat van andere protestantse theologen) met bun rooms-katholieke opponenten over het gebruik van de kerkvaders in een wat breder kader te plaatsen, dan kunnen we constateren, dat beide partijen in feite druk doende waren elkaars theologische positie te ondergraven. Zoals Coccejus in navolging van andere protestantse theologen van zijn tijd het rooms-katholieke leergezag relativeerde door op de historische onzekerheid ervan te wijzen, zo relativeerden de

⁸² Joh. Dallaeus, *De usu patrum ad ea definienda religionis capita, quae sunt hodie Controversa*, Genève 1686, 8 (opschrift boven cap. II): 'Quae supersunt e tribus prioribus seculis scripta maximam partem agere de rebus alienissimis ab iis, quae hodie circa religionem in controversiam vocantur'; vgl. Coccejus, *EB* § 111: 'Quod Augustinus licuit suo tempore ex bonis causis dicere, id non licet nobis dicere hoc tempore, quum eadem causae non extant'.

⁸³ Vgl. Coccejus, *APF*, conclusio: 'Et per me quidem licet, ut inter eam disceptationem nulli a nobis nominentur Patres sive superiorum seculorum tractatores; quia non credimus Patribus, sed Deo, & semper meminimus omnibus dictum, quod est Coloss. 2: 8'.

⁸⁴ *EB*, § 37: 'Multi pseudoprophetae, qui exiverunt in mundum, non permittunt nos credere multitudini; quemadmodum etiam multi, qui sunt nobiscum & non sunt ex nobis, [Joh.] cap. 2: 19. & spiritus Antichristi permissus in mundum se ingerere & omnia praeparare ad Antichristi introductionem & gentium defectionem a veritate Evangelii procurandam nobis facit suspectas nostras ipsorum cogitationes, & illa, quae ab eminentissimis patrum dicta sunt: ut iam necesse sit diligenter examinare & quae nobis in mentem veniunt, a quo spiritu sint, & quae audimus ab aliis dicta'.

rooms-katholieken met hun opvatting over de bijbel als een onzeker gegeven dat extern leergezag behoefde, de protestantse norm in het theologiseren. In dit opzicht lijken beide posities een geschikte bodem voor de historische kritiek van de Verlichting te bereiden.⁸⁵

⁸⁵ Zie voor deze conclusie ook E.P. Meijering, *Klassieke gestalten van christelijk geloven en denken. Van Irenaeus tot Earth*, Amsterdam 1995, 192.